

ПЛАТОН

діалоги

КРИТОН

З давньогрецької переклав Юрій МУШАК
СОКРАТ, КРИТОН

СОКРАТ. Чого це ти, Критоне, завітав так рано? Надворі ще ж не дніє?

КРИТОН. Ще ні.

СОКРАТ. А котра година?

КРИТОН. Саме почало світати.

СОКРАТ. Дивно, як це тюремний ключар погодився тебе випустити.

КРИТОН. Він мене добре знає, Сократе; я ж бо ходжу до тебе частенько та ще й підмазав його трохи.

СОКРАТ. А ти прийшов щойно? Чи давно?

КРИТОН. Та вже давненько.

СОКРАТ. Отакої! Чому ж ти не збудив мене відразу? Чого було сидіти мовчки?

КРИТОН. Клянуся Зевсом, Сократе, на твоєму місці я б не хотів, щоб мене збудили — в такій біді краще вже спати. Я довгенько дивлюся на тебе і дивуюся, як спокійно ти спиш. І я навмисно не будив тебе, щоб ти порозкошував солодким спочинком. Весь час, скільки я тебе знаю, мене захоплювала твоя незворушність, тепер я тим більше захоплююсь, бачачи, як спокійно й покірно ти переносиш цю велику біду.

СОКРАТ. Але було б вельми смішно, Критоне, якби я в моєму віці став нарікати на те, що мушу вмерти.

КРИТОН. Ой, дорогий мій Сократе, скільки то інших людей у такому самому похилому віці, як ти, коли їх спостигає смерть, нарікають на свою долю, не зважаючи на свій вік.

СОКРАТ. Це правда. Але ще раз питаю, чому ти прийшов так рано?

КРИТОН. Бо змушений принести тобі сумну і болісну звістку. Болісну, не для тебе, я це бачу, а для мене і для всіх моїх друзів. Еге ж, таку болісну й гнітючу, що для мене тяжчої не може бути.

СОКРАТ. Що ж це за звістка? Невже повернувся корабель з Делосу, і я повинен вмерти?¹

КРИТОН. Ще ні, але, якщо я не помиляюся, він прибуде сьогодні. Так кажуть люди, що прибули з Сунія² і там його бачили. Отож сьогодні він заїде в гавань, а завтра, Сократе, тобі доведеться розпрощатися з життям.

СОКРАТ. Гаразд, Критоне, в добрий час! Якщо така воля богів, хай буде так. Однак, гадаю, сьогодні він ще не прибуде.

¹ Цей корабель щороку відвозив на острів Делос дари, виконуючи обітницю міфічного афінського царя Тесея, переможця Мінотавра. До повернення корабля в Афіни смертні вироки не виконувалися.

² Суній — мис на південно-східному краю Аттики.

КРИТОН. Чому ти так думаєш?

СОКРАТ. Зараз поясню. Адже вмерти мені доведеться наступного дня, після того, як прибуде корабель?

КРИТОН. Так твердять ті, від кого це залежить.

СОКРАТ. Тому я й гадаю, що він прибуде не сьогодні, а завтра. Я висновую це з того сну, який наснився мені цієї ночі. Отож, мабуть, добре, що ти не розбудив мене.

КРИТОН. Що ж тобі приснилося?

СОКРАТ. Мені привиділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, поклікала мене й сказала: «Сократе!

Третього дня ти прибудеш до Фтії полів урожайних».

КРИТОН. Дивний сон, Сократе.

СОКРАТ. Але, як мені здається, знаменний, Критоне.

КРИТОН. Вельми знаменний, мій шляхетний друже. Тож прошу тебе останній раз, послухай моєї ради і подбай про свій порятунок. Бо, зрозумій, якщо ти помреш, це буде для мене не просто нещастя: я не тільки втрачу друга, якого, я певен, вже ніколи не знайду; мене страшить ще й таке: багато людей, які мало знають нас, тебе й мене, думатимуть, що я міг порятувати тебе, якби дав, кому треба, доброго хабара, але пожалів, бач, грошей. А що може згнъбити людину дужче, ніж звинувачення, що вона любить гроші більше, ніж своїх друзів? Загал ніколи не повірить у те, що ти сам відмовився врятуватися, хоч ми якомога силкувалися звільнити тебе.

СОКРАТ. Невже, шляхетний Критоне, думка загалу важить для нас так багато? Найкращі люди, з думкою яких ми рахуємося, не матимуть сумніву в тому, що все було так, як було.

КРИТОН. Ти, Сократе, зовсім не бачиш, що часом доводиться зважити й на думку загалу. Те, що сталося з тобою, переконливо засвідчує: загал може заподіяти багато лиха — ще й великого лиха! — коли він повірить у наклепи.

СОКРАТ. Дай Боже, щоб так воно й було, Критоне: щоб ці люди, здатні чинити найбільше зло, були здатні чинити також найбільше добро. Це було б чудово. Та ба, вони не здатні ні на те, ні на те. Вони не здатні робити людину ні розумною, ні нерозумною, а роблять те, чого хоче сліпий випадок.

ТВОРЕЦЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ДІАЛОГУ

Давньогрецький філософ Платон (427—347 рр. до н. е.) ввійшов в історію не лише світової філософії, а й художньої літератури. Він — засновник об'єктивно-ідеалістичного напрямку у філософії, що визнає мислення, дух первинним, вихідним началом, а буття, матерію — вторинним, похідним. За Платоном, існують вічні, завжди рівні собі образи-ідеї, первісні форми загального і вічного буття. Свої ідеї Платон розумів не як плід суб'єктивної свідомості, а як об'єктивно існуючі. Взаємини між речами й ідеями Платон тлумачив таким чином, що чуттєві речі беруть участь (або причетні) в ідеях.

Платон був учнем Сократа, чий вплив на давньогрецьку філософську думку важко переоцінити. Він-бо здійснив у філософії справжній переворот, повернувши її в нове русло: від зацікавлень природою (натурфілософії) скерував до досліджень етичних, логічних і психологічних питань. Його учні стали засновниками окремих філософських шкіл. Так, Антісфен вважається засновником аскетичної школи кініків. Арістіпп — гедоністичної школи, Платон — школи під назвою Академії, яка

проіснувала після Платона майже 900 років.

Платон одночасно і мислитель, і визначний письменник, блискучий стиліст. В його літературній спадщині філософська ідея й художній образ виступають у тісній і своєрідній єдності. Його твори, попри філософський інтерес, мають ще й неабиякий літературний. Усі вони, за винятком «Апології Сократа», написані в улюбленій ним формі діалогу, й обов'язково дійовою особою є Сократ. Викладаючи філософські погляди, Платон намагався надати науковому викладові художньої форми. На першому плані був для нього, зрозуміло, зміст філософський, але він вважав за важливе подавати його у привабливій формі, щоб полегшити читачеві розуміння проблеми. Діалогічну форму він довів до вершини досконалості. За твердженням Цицерона («Про оратора», I, 14), Платон був винахідником діалогу. Однак це не зовсім вірно, бо діалогічна форма практикувалась в давньогрецькій літературі ще до Платона. Заслуга Платона полягає не у винайденні діалогу взагалі, а в застосуванні його як засобу викладу філософського вчення. Діалог у Платона одержує назву від імені котрогось із співрозмовників («Федр», «Критон», «Хармід», «Протагор» і т. д.). Персонал його діалогів

КРІТОН. Може, воню й так, Сократе. Але скажи мені, чи не стримує тебе часом побоювання за мене та інших твоїх друзів? Чи не боїшся ти того, що донощики¹ доведуть нас до згуби, звинувативши в тому, що ми вкрали тебе, а відтак ми можемо втратити усе своє майно, або принаймні чимало грошей, чи, може, зазнаємо якихось утисків. Так от, якщо ти боїшся цього, то облиш свої побоювання. Ми повинні врятувати тебе, і наш обов'язок йти на цей ризик, а чи й більший, якщо буде треба. То вір же мені й роби так, як я тебе прошу.

СОКРАТ. Це справді тривожить мене, Крітоне, але стримують мене ще й інші причини.

КРІТОН. Бога ради, не бійся. Адже за те, щоб урятувати тебе і вивести з в'язниці, ці люди просять не так уже й багато грошей. А щодо донощиків, хіба ж ти не бачиш, що це люди продажні. Ми їх купимо дешево. Отож, вважаю, усі мої гроші в твоєму розпорядженні. Певно, їх вистачить. Втім, якщо ти, зважаючи на нашу дружбу, жалієш мої гроші, то тут є чужинці, які ладні викласти свої. Один з них, фіванець Сіммії², уже й приніс скільки для цього потрібно. Те ж саме ладен зробити Кебер і багато інших. Отож, повторюю, годі тобі боятися, бо інакше не порятуєшся. І не переймайся тим, що сказав на суді,— що не зміг би жити поза батьківщиною. І на чужині, всюди, куди підеш, будуть у тебе друзі. А якщо схочеш оселитись у Фессалії, то знай: я маю там добрих друзів, вони шанобливо приймуть тебе і прихистять, так що ніхто тебе там не скривдить.

Взагалі, Сократе, я вважаю, що ти допускаєшся великої помилки, зраджуючи себе самого, коли твій порятунок у твоїх руках. Адже ти намагаєшся вчинити проти себе самого те, що хотіли б вчинити люди, які намислили погубити тебе. Чи ж бо ні? Вважаю, що ти також зраджуєш своїх синів. Ти міг би їх виростити й виховати, а натомість покидаєш напризволяще, отож не бажаєш виконувати свого батьківського обов'язку. Значить, їх чекає гірка доля сиріт. З двох одне: або не треба мати дітей, або треба провести їх через усі злигодні, вигодувати, дати їм виховання; але ти, здається, вибираєш те, що найлегше. Ні, обов'язок велить вибрати те, що вибрав би шляхетний і сміливий муж, особливо коли він запевняє, що все своє життя дбав тільки про чесноту. А щодо мене, бачиш, я червонію за тебе і за нас, твоїх друзів, і дуже боюся, аби того, що сталося, не

¹ В Афінах у той час процвітало донощичество. Донощики, залякуючи чесних людей вигаданими звинуваченнями, вимагали від них грошей за мовчання.

² Сіммії і Кебет, багаті фіванці, обидва філософи, були палкими прихильниками Сократа.

різноманітний: філософи, вчені, софісти, поети, політичні діячі, полководці, жерці. Як правило, це історичні особи, виведені під їх справжніми іменами. Головна роль у діалогах належить Сократу, який виступає речником філософських і політичних поглядів Платона. Постать Сократа, що керує бесідою і робить найважливіші висновки, є тією зовнішньою ознакою, яка об'єднує твори Платона. Що з ідей і проблем, зачеплених у діалогах, належить самому Сократові, а що є плодом роздумів Платона, становить складну загадку, яку нелегко вирішити.

Платон — майстер портретної характеристики дійових осіб: вони виписані рельєфно, пластично, повнокровно. Платон не лише показує їхню поведінку, вдачу, темперамент, мову. Для поживлення розповіді він змальовує обстановку, в якій відбувається розмова, вводить сценки міського життя, картини природи. Розмова протікає жваво, невимушено, нерідко пересипана жартами, часом з вкрапленими міфами, навіть з відхиленнями від теми.

За прикладом Платона широко застосовували діалог у своїй творчості Лукіан, Ціцерон, інші античні автори. В добу Відродження діалогічну форму залюбки вживав Еразм Роттердамський.

Даниною пам'яті Сократа й три твори

Платона, присвячені останнім дням життя вчителя — його суворому процесові й смерті. Це — «Апологія Сократа», «Крітон» та «Федон». Коли Сократу було 70 років, молодий афінський поет на ім'я Мелет, політичний діяч Ант і оратор Лікон подали в суд скаргу на філософа. Сократа звинувачено в атеїзмі й деморалізації молоді. Афінський закон вимагав, щоб обвинувачений сам виступав на свій захист. Але Сократ не підготував жодної промови на захист, переконаний у правоті своїх поглядів і вчинків. Звичайно обвинувачені намагалися пом'якшити серця суддів: вони приводили до суду заплаканих родичів, самі ридали, благаючи милосердя. Сократ відмовився від принизливих прийомів і в своїй промові доводив, що не почуває жодної вини, — навпаки: твердив, що виконував благородну місію морального піднесення афінських громадян.

Голосування визнало Сократа винним двомастами вісімдесятьма одним голосом проти двохсот двадцяти. В останньому слові Сократ звернувся до тих, хто його засудив: їм доведеться, говорив він, невдовзі розкаятись у своєму рішенні, краще б їм почекати, поки він помре природною смертю.

«Апологія Сократа», написана Платоном

присяжні нашії малодушності: і твою появу на суді, хоч ти міг на суд не з'являтися, сам перебіг судочинства до всіх його подробиць¹, і нарешті ці останні події, безглузда розв'язка, яка дає підстави думати, що за браком мужності ми сиділи, склавши руки, і не зробили нічого для твого рятунку, ні ми, ні ти сам, коли ще можна було щось зробити, а ми наче засвідчили свою неспромогу вжити будь-яких рятівних заходів. Чи не призведе така поведінка, Сократе, добре поміркуй над цим, чи не призведе вона до біди і чи не вкриє вона ганьбою і тебе і нас?

Отож, подумай, а втім ні, думати вже ніколи, треба тільки зважитися, бо наступної ночі доля твоя вирішиться; якщо ми забаримось, то вже нічого не вдіємо. Отож, Сократе, без слова й вагання, послухайся моєї ради, й чини, що кажу тобі.

СОКРАТ. Мій любий Критоне, твоя наполегливість робила б тобі честь, якби йшла в парі з обов'язком; а коли ні, то що вона дужча, то осоружніша. Нам слід розважити, чи повинні ми чинити так, як ти пропонуєш, чи ні. Я керуюся переконаннями, на які спирався завжди: людина не повинна зважати на обставини, вона має коритися тільки власному розумові, який вирішує, що добре, а що ні. А ті погляди, яких я дотримувався раніше, здаються мені слушними і тепер, коли мене спіткала лиха доля, я їх не можу відкинути. Те, перед чим я схилився вчора, шаную я і сьогодні. Отож, якщо ми не дійдемо спільної думки, то будь певен, я стоятиму на своєму, хоч би навіть влада лякала нас, мов дітей, погрожуючи новими карами: в'язницею, стратою, конфіскацією майна. Отож поміркуймо — може, придумаємо щось розумне. Чи не доречно згадати те, що ти говорив, як слід оцінювати судження людей? Чи правильно ми висновували, що на одні судження слід зважати, а на інші ні? Або, може, це твердження було справедливе тоді, коли мені ще не треба було вмирати, а насправді це лиш пустопорожні балачки, ми лиш пускали слова на вітер? Я хочу, щоб ми, я і ти, Критоне, докладно розважили, чи це твердження стає в чомусь інакшим з уваги на моє становище, а чи залишається таким, як було, чи ми від нього відступимось, а чи будемо його триматися. Так от, люди, яких я вважаю поважними, твердили те саме, що я тверджу тепер: судження людей бувають різні: є такі, що на них треба зважати, а є такі, що не треба. Чи це твердження, Критоне, скажи мені щиро, як перед усіма богами, чи воно слушне

¹ Сократ міг уникнути суду, залишивши Аттіку. А для виступу перед судом міг замовити якомусь ораторові зворушливу й майстерну промову, яка б розжалобила суддів.

після смерті філософа, має форму промови, виголошеної Сократом на суді. Цей твір був складений, щоб довести безпідставність пред'явлених Сократові закидів. Він містить загальний виклад життя і вчення Сократа, в ньому показаний його метод і пояснені причини ворожого ставлення афінян до філософа. Це немов сповідь Сократа. Перед нами натхненний, ідеалізований образ філософа — втілення моральної величі й краси, зразок служіння ідеалам добра і правди.

Змістом діалогу «Критон» є відвідання Сократа у в'язниці за два дні до смерті вірним учнем Критоном. Учень намовляє Сократа до втечі, для якої вже все підготовлено. Але філософ рішуче відкидає цю пропозицію, мовляв, втеча недостойна його як громадянина. У цьому діалозі Платон вводить персонафіковані закони, які виступають на захист Сократа, що їх шанує. Філософ сміливо йде назустріч смерті.

Один із найдовершеніших діалогів Платона, «Федон» вводить нас в обстановку останніх годин життя Сократа. В ньому відтворена розмова, яку філософ вів зі своїми учнями у в'язниці перед тим, як прийняти отруту. Діалог трактує питання, що здавна хвилюють

людей: про тіло і душу, їх взаємини, про життя і смерть, про існування душі після смерті тіла. Ще до Платона піфагорейці проповідували метемпсихоз (дослівно: переселення душі). Вони з нехиттю говорили про тіло, вважаючи його темницею, в якій ув'язнено душу. Погляд піфагорейців на безсмертя душі запозичує Платон, але намагається обґрунтувати власними доказами, приписуючи їх Сократові. «Федон» — твір наскрізь драматичний, сповнений невідомого трагізму. Платон уміє зворушити читача змалюванням мужньої передсмертної поведінки вчителя, прощання з близькими людьми, мученицької смерті після випиття чари з отрутою. Трилогія «Апологія Сократа», «Критон» і «Федон», зображуючи в хронологічній послідовності відрізок життя Сократа від злочасного процесу до страти, становить важливий документ для характеристики цього філософа і його вчення, зворушливе свідчення учнівської приязні Платона до наставника.

Йосип КОБІВ

Львів

на твоїй розсуд? Бо тобі, наскільки можна передбачити людську долю, не загрожує завтра смерть; отож подих небезпеки не перешкоджає тобі пізнавати правду. Отож поміркуй, чи правильно кажуть, що не з усіма судженнями людей слід погоджуватися — одні можна схвалювати, а інші ні. Що ти скажеш на це?

КРИТОН. Це правда.

СОКРАТ. Отож на слушні судження варто зважати, а на хибні не варто?

КРИТОН. Атож.

СОКРАТ. Але слушні судження — це судження розумних людей, а хибні — нерозумних?

КРИТОН. Безперечно.

СОКРАТ. Отже, що виходить: людина, яка вправляється в гімнастиці й віддається їй, бере до уваги судження — схвальне чи осудливе — першого-ліпшого, чи тільки лікаря або вчителя гімнастики?

КРИТОН. Тільки їх.

СОКРАТ. Отож цій людині слід боятися осуду чи радіти похвали знавця, а не всього загалу?

КРИТОН. Очевидно, що так.

СОКРАТ. Отож ця людина повинна гартувати своє тіло, їсти й пити тільки відповідно до приписів того, кому вона вірить і хто на цьому ділі знається, а не так, як це вважають усі інші.

КРИТОН. Погоджуюся з цим.

СОКРАТ. Гаразд. Але якщо він не слухається цього знавця, якщо він нехтує його порадами і його похвалами і якщо він зважає на думку й похвали більшості, яка в цьому не знається, то чи не зазнає він лиха?

КРИТОН. Очевидно, що так.

СОКРАТ. Яке ж це лихо? Якої біди завдасть воно йому? Яка буде шкода тому, хто не слухається розуму?

КРИТОН. Очевидно, шкоди зазнає його тіло; тим він зашкодить своєму тілу.

СОКРАТ. Дуже добре. А це Критоне, слушно і щодо інших речей; не буду перечислювати їх усіх. Отже, якщо йдеться про справедливе і несправедливе, гарне й потворне, слушне і хибне, а то річ, яку ми саме обмірковуємо, чи нам слід боятися думки загалу, а чи думки однієї людини, яка на цьому знається, якщо є така людина, що її треба поважати і боятися більше, ніж усіх інших укупі? Я маю на думці таку людину, якої не можна не слухатися без шкоди для себе, як я вже сказав, бо людина від справедливості стає краща, а від несправедливості гине. Невже ж це марна думка?

КРИТОН. Я, Сократе, такої самої думки.

СОКРАТ. А якщо ми зневажимо судження тямущих людей і знехтуємо те, що від здорового стає кращим, а від нездорового руйнується, то чи варто буде жити після того, як воно буде зруйноване? А це стосується і нашого тіла, правда?

КРИТОН. Так.

СОКРАТ. То чи варто нам жити з хирлявим, недужим тілом?

КРИТОН. Мабуть, що ні.

СОКРАТ. А чи варто нам жити, коли зруйноване те, чому несправедливість шкодить, а справедливість корисна? Чи, може, ми надаємо більше ваги тілу, ніж іншій частці нашого ества, яка чутливо сприймає несправедливість і справедливість?

КРИТОН. Аж ніяк.

СОКРАТ. Чи вона нічого не важить?

КРИТОН. Важить куди більше.

СОКРАТ. Отже, дорогий мій друже, в першу чергу ми повинні зважати не на думку більшості, а на судження людини, яка розуміє, що справедливе, а що несправедливе, одне слово, людини, яка знає істину. Отож твоя найперша помилка полягає в тому, що ти вважаєш, буцімто ми повинні зважати на думку більшості — і що справедливе, гарне, а що ні. Хоча можуть сказати, що більшість здатна нас убити.

КРИТОН. Очевидно, що скажуть, Сократе.

СОКРАТ. Так, мій любий друже. Але мені здається, що це наше судження

схоже на попереднє. І думка, що найбільша цінність для людини не саме життя, а життя хороше, лишається в силі, так чи ні?

КРИТОН. Так, лишається.

СОКРАТ. А що хороше, красиве, справедливе — це одне й те ж, вважаємо ми чи ні?

КРИТОН. Вважаємо, що одне й те ж.

СОКРАТ. Отож, керуючись цими думками, які ми визнали слушними, нам треба висувати, чи справедливо буде зробити спробу звільнитися з ув'язнення, не питаючи дозволу афінян, чи ні; якщо справедливо, то спробуємо це зробити, якщо ні, то будемо смирно сидіти. А щодо твоїх міркувань про грошові витрати, про людський поговорі, про виховання моїх дітей, то остерігаймося, Критоне, щоб вони не прислужилися тим, хто ладен убивати людей, а потім, якби була спромога, воскрешати їх, і це все так, з дурного розуму, тобто тій самій більшості. А нам з тобою, як цього вимагає наше судження, треба розглянути тільки те, про що ми щойно говорили: чи справедливо ми вчинимо, якщо підкупимо тих, які мене звідси виведуть, чи самі втечемо і допоможемо втікти іншим, чи, кажучи одверто, не буде така поведінка злочинна? Якщо з'ясується, що чинити так злочинно, то нема чого зважати на те, що коли залишимося тут і сидітимемо без спротиву, нам доведеться вмерти або зазнати іншого лиха, тільки щоб не допуститися злочинної дії.

КРИТОН. Думаю, Сократе, твої слова слушні.

СОКРАТ. Нумо ж, друже, розглянемо все це вкупі, і якщо ти зможеш висунути якісь заперечення, то заперечуй, і я тебе послухаю, а якщо ні, то перестань, мій речистий Критоне, товкмачити мені одне й те ж, що я повинен звільнитися з ув'язнення всупереч постанові афінян. Я наполягаю на тому, щоб ти схвалив моє рішення, бо нічого не хочу робити всупереч твоєї волі. Отож, поміркуй, чи задовольняють тебе наші засновки і намагайся відповісти на мої питання з усією щирістю.

КРИТОН. Постараюся.

СОКРАТ. Чи вважаємо ми, що ніколи не треба порушувати законність, чи можна робити це за певних умов, а за інших — ні? Чи визнаємо, що незаконний вчинок ніяк не може бути хорошим чи прекрасним, як це ми з тобою погодились недавно? Чи може, всі ці наші погодження розвіялись за ці останні дні? Чи, може, ми, Критоне, ми, люди похилого віку, довго й поважно розмовляючи один з одним, не помітили, що вже зовсім здитиніли? Чи, може, всі наші судження таки справедливі незалежно від того, чи вони подобаються, чи не подобаються більшості? І якщо нам доведеться постраждати від цього більше чи менше, все одно незаконний вчинок це зло і ганьба тому, хто його вчинить? Чи стверджуємо це чи ні?

КРИТОН. Так.

СОКРАТ. Отож ніколи не треба чинити незаконно.

КРИТОН. Мабуть, що ні.

СОКРАТ. Навіть на несправедливість не треба відповідати несправедливістю, як це вважає більшість, бо ні в якому разі не слід чинити несправедно.

КРИТОН. Мабуть, що ні, Сократе.

СОКРАТ. А відплачувати злом на зло — це справедливо, як вважає більшість, чи несправедливо?

КРИТОН. Ні, це несправедливо.

СОКРАТ. Бо робити комусь зло — це означає бути несправедливим.

КРИТОН. Ти кажеш правду.

СОКРАТ. Отож не треба ні відплачувати за несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зло, навіть якщо хтось тобі зло заподіяв. Зваж, Критоне, що ти, погоджуючись з цим, ідеш усупереч судженню більшості, бо я знаю, що так вважають і будуть вважати лиш одиниці. А коли одні думають так, а інші інакше, тоді вже не буває загального судження, і кожен зневажає іншого за його спосіб мислення. Тому поміркуй добряче, чи поділяєш мою думку і чи погоджуєшся зі мною, і чи можемо ми розпочати обговорення, засновуючись на тому, що ніколи не добре чинити несправедливо, ні відповідати на несправедливість несправедливістю, ні відплачувати зло за зло. Чи, може, ти змінюєш думку і відмовляєшся від цієї засади? Бо щодо мене, то я віддавна вважав її правдивою

і вважаю такою і нині. Але якщо ти іншої думки, то скажи і поясни мені, якої саме. А якщо ні, якщо ти тієї самої думки, то послухай, що з того випливає.

КРИТОН. Я тієї ж думки і поділяю твій погляд. Кажи далі.

СОКРАТ. В такому разі я буду говорити про висновки, але спочатку запитаю: якщо ти визнаєш щось справедливим, то треба це виконувати чи ні?

КРИТОН. Треба.

СОКРАТ. А тепер слухай. Якщо ми вийдемо з в'язниці самочинно, не питаючи згоди держави, чи не робимо ми комусь зла, і то якраз тим людям, які найменше на це заслуговують, так чи ні?

КРИТОН. Я, Сократе, не можу відповісти на твоє запитання, бо я його не розумію.

СОКРАТ. Ну, гаразд, поставимо запитання інакше. Допустимо, що ми збираємося звідси втекти, а втім, називай це, як хочеш, і тут до нас приходять Закони і Держава, стають перед нами і питають: «Скажи нам, Сократе, що ти намислив зробити? Те, що ти задумав, не що інше, як намагання знищити нас, Закони, і всю Державу, наскільки це в твоїй силі. Невже ж ти вважаєш, що Держава може існувати і що вона не розвалиться, коли судові вирoki, видані в ній, не матимуть сили, коли приватні особи можуть їх зневажити і скасувати їхню дію?» Що відповімо ми, Критоне, на це питання та інші такі? Справді, які аргументи можна висунути, — тим паче ораторові, — на захист цього закону, який ми зневажили і який вимагає, щоб судові вирoki зберігали свою чинність? Ми скажемо: «Але ж Держава скривдила нас, вона засудила нас несправедливо!» Чи так ми скажемо?

КРИТОН. Саме так, клянуся Зевсом, Сократе.

СОКРАТ. Але тоді Закони скажуть нам: «Сократе, невже так ми з тобою домовилися? Невже ти ладен не вважати чинними судових вироків Держави, хоч які вони є?» А коли ми здивуємося на ці слова, вони напевно скажуть: «Не дивуйся, Сократе, нашій мові, але відповідай нам, тому що це твій звичай питати й відповідати. То що ти закидаєш нам, нам і Державі, за що намагаєшся нас занапастити? Найперше, чи це не нам ти завдячуєш своє народження, хіба це не ми освятили шлюб твого батька з твоєю матір'ю і дозволили йому сплодити тебе? Кажи, чи ти можеш засудити тих із нас, що усталює шлюб? Чи ти вважаєш, що ці закони погано складені?» — «Аж ніяк», — відповім я. — «А ті, що дбають про опіку над дітьми, про їхнє виховання, ото ж і про твоє? Чи були вони погані, ті, що звелили твоєму батькові навчити тебе музики і гімнастики?» — «Вони добрі» — скажу я. — «Гаразд. А якщо ти народився, якщо тебе вигодували й виховали, чи можеш ти твердити, що ти не наш, не походиш від нас, не наш раб, ти сам і твої нащадки? А якщо це так, невже ти вважаєш, що ми і ти маємо однакові права і якщо ми хочемо щось вчинити з тобою, невже ти можеш законно нам протидіяти? Ти не можеш мати рівних прав з твоїм батьком, якби він у тебе був, чи рівних прав з твоїм господарем, якби належав йому, якби вони присилювали тебе до чогось, ти не міг би присилювати їх, ти не повинен відплачувати ні образою за образу, ні ударом за удар, ні чимось таким; то невже з Батьківщиною і Законами буде тобі це дозволено? Отож якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законам, і Батьківщині, і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи, себе мудрим, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше, ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, ото ж її треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок — чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в шерензі. І скрізь — і в бою, і в суді — треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а, якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати їх змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком це злочин проти богів, а тим більший злочин чинити насильство над

Батьківщиною». Що ми скажемо на це, Критоне? Погані закони чи справедливі?

КРИТОН. Думаю, що вони справедливі.

СОКРАТ. «Отож бачиш, Сократе, — можуть сказати Закони, — хіба ми не правильно твердимо, що ти збираєшся вчинити з нами дуже несправедливо. Ми, що тебе породили, вигодували, виховали, обдарували всілякими гараздами, як і всіх інших громадян; однак ми проголошуємо, що кожен афінянин, який цього хоче, після того, як одержав громадські права, після того, як він познайомився з державними справами і з нами, Законами, може, якщо ми йому не подобаємося, забрати все своє майно і піти з Афін, — переселитися туди, куди йому заманеться. Ніхто з нас, Законів, не чинить йому в цьому перешкоди. Ніхто не забороняє тому з вас, коли не подобаються ми і Держава, переїхати в колонію чи навіть переселитися в іншу державу, яка йому до вподоби, з усім своїм майном. Але якщо хтось із вас залишиться тут, знаючи наші Закони і як ми їх здійснюємо, знаючи, як ідуть наші державні справи, тоді ми можемо твердити, що він узав на себе обов'язок коритися нашим велінням; а якщо він їм чинить опір, то, значить, він винуватий потрійно; тому що бунтується проти нас, які його породили, проти нас, що його виховали, і тому що, зобов'язавшись нас слухатись, чинить нам опір, і якщо ми, можливо, помиляємося, він не намагається переконати нас, що ми помиляємось. І хоч ми радимо, а не наказуємо виконати наші веління, і пропонуємо йому вибрати одне з двох: або переконати нас або послухатися, він не робить ні того, ні того. Такі заходи будуть спрямовані проти тебе, Сократе, якщо ти вчиниш те, що замислив, до того ж куди гостріші, ніж проти будь-кого іншого з афінян». А якщо я запитаю їх: «А чому це так?» — вони нагадають мені, що я погоджувався з ними більше, ніж будь-хто з афінян. Вони скажуть мені: «У нас, Сократе, є багато доказів, що ми тобі подобалися, ми і наша Держава. Ти б не влаштувався в ній міцніше, ніж будь-який афінянин, якби вона тобі не подобалася так дуже. Ти так звик до неї, що ніколи не виїздив за її межі заради свят, за винятком Істмійських ігор, не бував у чужих краях, крім тих випадків, коли доводилося брати участь у воєнних виправах, і не подорожував нікуди, як це роблять інші, не виявляв бажання побачити інше місто з іншими законами, ти цілком задоволений нами і цією Державою. Ти завжди ставив нас усіх високо, ти завжди погоджувався жити під нашою владою. І саме в цьому місті ти дав життя своїм дітям, також цим засвідчуючи, що воно тобі подобалося. Більше того: під час процесу ти міг, якби хотів, просити, щоб тебе вислали у вигнання; а отже те, що ти думаєш зробити сьогодні всупереч волі Держави, ти б зробив за її згодою. Замість цього ти вдавав із себе смільчака, робив вигляд, що ти байдужий до смерті, заявляв, що волієш смерть, ніж вигнання; а сьогодні, безсоромно забувши ті свої запевнення, знехтувавши нами, Законами, ти хочеш нас занапастити. Ти чиниш так, як міг би вчинити найпідліший раб, бо збираєшся втекти усупереч своїм обіцянкам та зобов'язанням, які ти взяв би на себе, погодившись жити як громадянин. Отож, дай нам відповідь, скажи нам, чи зобов'язувався ти жити під нашою владою? Так чи ні? І чи думаєш ти це робити не на словах, а на ділі?» Що ми відповімо на це, Критоне? Чи можемо ми не погодитися з цим?

КРИТОН. Треба погодитися, Сократе.

СОКРАТ. «Отож, що ж ти робиш? — далі скажуть вони. — Ти ж порушуєш наші умови, свої зобов'язання, які ти дав і до яких ніхто тебе не силував і не вводив в оману, ніхто не примушував тебе вирішувати справу поспішно, бо ж ти мав сімдесят років для роздумів, протягом яких міг би переселитися в іншу державу, якби ми були тобі не до вподоби, якби наші умови здавались тобі несправедливими. Але ти не віддав переваги ні Лакедемонові, ні Критові, державний устрій яких ти безперестанку вихваляєш, ні жодній іншій державі, грецькій чи варварській; ти якщо й виходив за межі міста, то аж ніяк не далі, ніж криві, сліпі та інші афінські каліки. Це місто, а отже і ми, твої Закони, дуже подобалися тобі, подобалися більше, ніж іншим афінянам; бо хіба якесь місто може подобатись тому, хто не любить його законів? А тепер ти чиниш наперекір своїм зобов'язанням? Цього, Сократе, ти не зробиш, якщо послухаєш нас, бо, дременувши з міста, ти тільки виставиш себе на посміховище.

Подумай хоч трохи. Якщо ти порушив наші умови і допустишся помилки,

що доброго зможеш зробити для себе самого і для своїх друзів? Адже і їх ти наразиш на небезпеку вигнання, позбавлення громадянських прав, втрату майна, це певна річ. Але перш за все ти сам, якщо прибудеш до якогось із найближчих міст, чи то до Фів, чи до Мегари, — бо ж і те і те місто має добрі закони, — якщо ти, Сократе, прийдеш туди, тебе там вважатимуть ворогом їхнього державного устрою: адже всі тамтешні мешканці дбають про своє місто й дивитимуться на тебе, як на ненависника законів; і ти підтвердиш правоту твоїх суддів, бо ж виходить, що вони правильно тебе засудили, — адже ненависник законів може згубно вплинути і на молодь, і на людей недалекого розуму. Отож чи не доведеться тобі уникати міст, які встановили у себе добрі закони, і людей доброї волі? Але що то буде за життя? Чи, може, ти зважишся оселитися там і станеш безсоромно повчати їх? Що ти їм казатимеш, Сократе? Те, що ти говорив тут, що чеснота, справедливість це найцінніше у світі, так само як право і закони? Невже ти вважаєш, що це буде достойно Сократа? Невже щодо цього можуть бути якісь сумніви?

Але, допустимо, що ти подався кудись далі і прийшов би у Фессалію, до друзів Крітона. У тих краях панує безлад, тамтешній люд розбещений, і він, очевидячки, задоволенням слухав би твою розповідь про те, як ти втік із в'язниці, переодягнений наче на сміх у козячу шкуру або ще в якусь личину, що її вдягають злочинці при втечі, і змінивши свою зовнішність до невпізнання. А що ти, уже, вважай, старий чоловік, якому, річ природна, недовго залишилося жити, вирішив боягузливо чіплятися за життя, зневаживши найосновніші закони, хіба ніхто так про тебе не скаже? Можливо, і ніхто тобі цього не скаже, якщо ти ні з ким не посваришся, а в іншому разі, Сократе, доведеться тобі почути чимало такого, чого ти зовсім не заслужив. І ось будеш ти жити, кланяючись усім і принижуючись, а що будеш робити? Хіба що насолоджуватись їжею, немовби ти примандрував до Фессалії, щоб пообідати. А до чого ж були твої повчання про справедливість та інші чесноти? Ти хочеш жити, либонь, заради дітей, для того, щоб їх виховати і вивчити? І що з того? Ти забереш їх у Фессалію, вигодуєш і виховаєш заради того, щоб вони стали чужоземцями? Отака буде користь із цього? А, може, ти гадаєш, що коли залишишся живий, то вони, виховуючись тут, у Афінах, незважаючи на твою відсутність, одержать краще виховання і освіти, тому що твої близькі подбають про них? Виходить таке: якщо ти попадеш у Фессалію, то вони подбають про твоїх дітей, а якщо попадеш у Аїд, то не подбають? Мабуть, подбають і тоді, якщо ті, хто називає себе твоїми близькими, справді доброчесні люди. Отож, Сократе, послухай нас, своїх вихователів, і не цінуй нічого вище за справедливість — ні дітей, ні життя, ні нічого іншого, щоб, з'явившись в Аїд, ти міг усе це сказати на свій захист перед його володарями. Справді-бо, Сократе, якщо ти зробиш те, що замишляєш зробити, то такий вчинок ніхто не визнає ані гарним, ані справедливим, ані доброчесним, ані ти сам, ані будь-хто з твоїх близьких, і не буде тобі добре там, куди ти втечеш. Якщо тепер підеш із життя, то підеш покривджений не нами, Законами, а людьми.

Якщо ж ти втечеш з в'язниці, ганебно відплативши кривою за кривду і злом за зло, порушивши укладені з нами домовленості й угоди, то ти заподієш зло тим, кому менш усього слід було заподіяти — собі самому, друзям, Батьківщині і нам. Ми розгніваємося на тебе тут, поки ти живий, а там наші брати, Закони Аїда, недобророзумно сприймуть тебе, знаючи, що ти і нас намагався занапастити в міру своїх сил. Не дай Крітону намовити тебе зробити те, що він радить, послухай радше нас».

Любий друже Крітоне, мені вважається, що я чую такі слова, як наслідувачам корибантів здається, що вони чують звуки флейт, і відгомін цих промов гуде в моїх вухах так, що я не можу чути нічого іншого.

От і знай, що я тепер думаю, якщо ти спробуєш мені заперечувати, то говоритимеш даремно. Зрештою, якщо збираєшся сказати щось супротивне, говори!

КРИТОН. Але мені нічого сказати, Сократе.

СОКРАТ. Отож, годі про це, Крітоне, і зробимо так, як велить Бог.